

SABIRA HUSEDŽINOVIĆ

(Sarajevo)

DŽAMIJE BANJE LUKE U PLANOVIMA AUSTRIJSKIH RATNIH KARATA IZ XVIII STOLJEĆA

Svjedoci smo strašnih ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini u kojima značajan segment sveukupnih stradanja predstavljaju i štete na kulturnoj baštini. Granatiranjem i spaljivanjem džamija, crkava i samostana, sahat-kula i biblioteka, zbirki muzeja, javnih i stambenih objekata, od čega je veliki broj bio sa spomeničkim vrijednostima, agresor je uništavao žiže vjerskog i nacionalnog života naroda čija su duhovna značenja bila duboko utkana u ljude za koje su imala nemjerljive vrijednosti.

Ovaj postupak agresora ukazuje da je on, planski uništavajući prostor i materijalnu kulturu naroda, imao za cilj da uništi njegov identitet i njegov duh, da "očisti" prostor i pripoji ga "svom" korpusu.

Rušenje islamskih vjerskih objekata u banjalučkom kraju u ovom ratu počelo je 1992. godine¹ a sistematsko miniranje i paljenje džamija u Banjoj Luci bilo je od 9. IV 1993. do 15. XII iste godine, kada je porušeno 15 džamija, 6 turbeta, 5 šadrvana, veliki broj mezaristana i Sahat-kula.² U to vrijeme, u Banjalučkom muftijstvu srušeno je 205 od 207 džamija.³

¹ Bačena je bomba na Ferhadiju džamiju, te ispaljena "zolja" na Sefer-beg džamiju (Arhiv Odbora Islamske zajednice Banje Luke)

² 9. IV 1993. - porušena je Sefer-beg džamija; 7. V 1993. - minirana i potpuno porušena Ferhadija i Arnaudija džamija; 11. V 1993. - minirana i porušena džamija u Vrbanji; 17. V 1993. - minirana i porušena Hadži Zulfikar džamija u Desnoj Novoseliji; 26. V 1993. - minirana i porušena Behram efendijina džamija u Desnoj Novoseliji; 4. VII 1993. - minirana i porušena Sofi Mehmed-pašina džamija u Gornjem Šeheru; 4. VII 1993. - minirana i porušena Hadži-Begzad džamija na Grabu; 4. VII 1993. - minirana i porušena Gazanferija džamija; 14. VII 1993. - minirana i porušena Hadži Šabanova džamija u Desnoj Novoseliji; 14. VII 1993. - minirana i porušena Hadži Kurd džamija u Lijevoj Novoseliji; 6. IX 1993. - porušena Hadži Perviz džamija; 8. IX 1993. - porušena Hadži Osmanija džamija; 9.

Vrijedni kompleksi Ferhadije i Arnaudije džamije uništeni su i iščupani iz urbanog tkiva Banje Luke. Također su uništavani ostaci ostalih džamija uz pomoć mehanizacije, pri čemu su iskopavani njihovi temelji i rušeni nišani a sve sa ciljem potpunog zatiranja postojanja ovih objekata na tom mjestu.

Značaj džamija za prostorno-urbani razvoj Banje Luke

U svom višestoljetnom postojanju Banja Luka⁴ je kao prvih šehar Istoka na putu sa Zapada bila često na međama tuđih carevina, čiji su se utjecaji međusobno sukobljavali i preplitali sa domaćom, bošnjačkom tradicijom, dajući pečat i osobitost graditeljskom naslijeđu i potvrđujući njegov identitet. Najveći dio tog naslijeđa predstavljali su objekti islamske arhitekture, a među njima su se svojom ljepotom, skladom i stilskom osebnosti isticala džamije.

Gazi Husrev-begovom pobjedom nad ugarskom vojskom 1527. godine i zauzimanjem Jajca, a potom i svih ostalih tvrđava Jajačke banovine ovi krajevi dolaze u sastav Osmanskog carstva.⁵ Tom prilikom je zauzeta i tvrđava Banja Luka, gdje Osmanlije smještaju svoju posadu. Prema svojoj ustaljenoj tradiciji građenja naselja, oni u njenom podgrađu, a u skladu sa državnim potrebama podižu džamiju, posvećenu sultanu Sulejmanu Zakonodavcu (1520-1566)⁶. Džamija je dobila ime Careva ili Hunkarija⁷.

Nastojeći oživjeti opustjelo područje i osigurati njegov ekonomski razvoj, te tako stvoriti sigurno i mirno zaleđe zbog daljih ekspanzija prema Zapadu, Osmansko carstvo planski je osnivalo gradove. Pored postojećeg

IX 1993. - porušena Hadži Omerova džamija; 10. IX 1993. - porušena Hadži Salihija džamija; 15. XII 1993. minirano je turbe Ferhad-paše i njegovih bajraktara, zatim sahat-kula, Halil-pašino turbe, da bi zatim bagerom bilo porušeno Safi-kadunino turbe, portal, česma, ograda, šadrvan i svi nišani i počelo njihovo odvoženje na smetlište.

³ Arhiv Islamske zajednice Banja Luka.

⁴ Banja Luka se prvi put spominje 6. II 1494. g. u ispravi hrvatsko-ugarskog kralja Vladislava II Jagelovića (Thalloczy, L. - Horvath Š., *Povijest banovine, gradovi i varoši Jajca* (Codex diplomaticus partium Regno Hungariae, adnexarum banatus castrum at opidum Jayeza)

Budapest 1915, period Šufley, Zagreb 1916.

⁵ Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk, prostorna i upravna podjela*, drugo izdanje, Sarajevo 1982., 85; Imamović M., *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997., 197.

⁶ Kreševljaković H., Banja Luka u XVI i XVII stoljeću, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XIX*, Beograd 1934, 894.

⁷ *Hunkar* = (persijski) imperator, car.

stanovništva, osmanske vlasti naseljavaju i nove stanovnike iz drugih mjesta. Posebno su brojni zanatlije i trgovci. Oni uz prve džamije grade dućane i formiraju privredna središta naselja, čaršije. Oko čaršije razvijaju se stambeni mikrojoni - mahale, koji se sastoje od kuća i vrtova, a čija središta opet čine džamije.

Mnoge od ovih džamija pravljene su po sultanovoj zapovijedi, ali se ne grade iz vladarevih ličnih sredstava nego iz državnih, čime se plaćaju i njihovi službenici. Izgradnja ove vrste džamija, zapravo, izražava državnu potrebu za razvojem naselja, pa je i lokacija same džamije kao budućeg urbanog žarišta pažljivo i smišljeno birana. Obično je to u blizini srednjovjekovnog trga ili sajmišta, uz put i rijeku, u podgrađu postojeće tvrđave, ili je to neko mjesto značajno u komunikacijskom i strategijskom smislu⁸.

Sve te pretpostavke imala je Banja Luka koja je po dolasku pod osmansku vlast, kao i mnoga druga mjesta Bosanskog sandžaka počela da se urbano razvija. Zbog svog geostrateškog položaja, osmanske vlasti odlučile su da, umjesto dotadašnjeg Sarajeva, Banja Luka 1553. godine, postane glavni grad Bosanskog sandžaka. Među prvim namjesnicima koji su vršili dužnost sandžakbega u novom sjedištu bio je Sofi Mehmed-paša, koji je izgradnjom brojnih zadužbina osigurao Banja Luci status šehera⁹.

Džamija ovog legatora izgrađena je 1554. godine¹⁰. Pretpostavlja se da je imala kupolu do kraja XVII stoljeća, kada je u austro-osmanskim ratovima promijenila izgled i dobila četverovodan krov. Zanimljivo je da se njeno ime, ali kao džamija "Sofu Mehmed-paše u Hercegovini", nalazi na spisku djela velikog arhitekta Osmanskog carstva Mimar Sinana. Ovaj podatak objavio je njegov prijatelj, pjesnik Mustafa Sai¹¹. Kako je prvobitna džamija srušena u XVII stoljeću to sve ostaje kao pretpostavka.

Dolaskom Ferhad-paše, člana čuvene porodice Sokolović, za bosanskog sandžakbega (1574.) a kasnije beglerbega (1580)¹², Banja Luka postaje sjedište Bosanskog ejaleta. To joj osigurava brži urbani razvoj. Na prostoru dva i po kilometra nizvodno niz Vrbas, u odnosu na staru Banju Luku, Gornji Šeher, Ferhad-paša gradi 215 objekata, među kojima džamiju,

⁸ Handžić A., O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. Uloga države vakufa, *POF*, XXV, Sarajevo, 1975, 167.

⁹ Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 72, Imamović M., *Historija Bošnjaka*, 222, Bejtović A., Banja Luka pod turskom vladavinom, *Naše starine* I, Sarajevo 1953., 95.

¹⁰ Vakufnama Sofi Mehmed-paše, prijevod Bisere Nurudinović, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine u XV i XVI vijeku*, Monumenta turcica IV/1, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985, 95, Original GHB, br. 177

¹¹ Egli E., Sinan, *Der Baumeister osmanischer Glanzzeit Zürich*, 1954.

¹² Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 95, Imamović M., *Historija Bošnjaka*, 148

tophanu, karavan-saraj, dva kamena mosta, mlinove, brojne dućane i sahatkulu¹³. Oko ovih objekata razvila se banjalučka Čaršija.

Središnji objekat Čaršije, Ferhadija džamija, bila je jedno od najuspješnijih arhitektonskih ostvarenja islamske arhitekture XVI stoljeća na našem tlu. Ona je harmonijom svojih oblika i odnosom masa, te svojevrsnom piramidalom kompozicijom, čiji je centar označavala kupola, a vertikalnost isticala munara, privlačila i oduševljavala svoje posjetioce, putopisce, historičare, pjesnike. Osobitost prostornog rješenja uvijek je svrstavala Ferhadiju džamiju u zanimljive i rijetke objekte domaćeg graditeljstva. Iako je u to vrijeme kod nas često korišten klasični istanbulski stil za gradnju jednodimenzionalnih džamija sa kupolom nad centralnim prostorom, Ferhadija je imala složenije rješenje. Ono se ogledalo u raščlanjenoj osnovi, gdje je centralni molitveni prostor bio pokriven kupolom koja je ležala na pandantifima, dok su proširenja sa strane bila pokrivena svodovima, a mihrab polukupolom. Zbog sličnosti prostornog rješenja ove džamije i Muradije džamije u Manisi, u blizini Izmiru, koju je gradio Kodža Mimar Sinan¹⁴ postoji pretpostavka da je Ferhadija džamija nastala u istanbulskom ateljeu velikog arhitekta.

U drugoj polovini XVI stoljeća u Banjoj Luci podignute su i druge džamije. Dva prijatelja Ferhad-paše - Gazanfer koji je bio vojvoda i lenski vitez¹⁵, te Hasan, defterdar Bosanskog ejaleta¹⁶, izgradili su dvije džamije na suprotnim obalama rijeke Vrbas, povezane saobraćajnicom. To su džamije Arnaudija i Gazanferija. Arnaudija džamija pripadala je svojim stilskim i tipološkim karakteristikama grupi jednodimenzionalnih džamija sa kupolom i tri kupolice na trijemu. Isticala se svojim skladnim proporcijama i harmonijom oblika, arhaičnim konstruktivnim rješenjem sa trompama, te dograđenim turbetom uz korpus džamije, kao i malom munarom u ogradi, koja je činila ljupki detalj čitavog kompleksa.

Pored navedenih, Ferhadije, Arnaudije i Sofi Mehmed-pašine džamije, vjerovatno je i Gazanferija imala kupolu. Ona je kasnije pokrivena četvervodnim krovom sa drvenom oslikanom kupolom ispod njega. Sa dva kamena turbeta povezana zidom, ona se doživljavala kao mali utvrđeni prostor.

Značajani dio graditeljskog nasljeđa Banje Luke bile su i džamije sa drvenom munarom, koje su po svojim karakteristikama i načinu zidanja nosile elemente etno arhitekture. Najznačajnija je bila Behram-efendijina džamija,

¹³ Vakufnama Ferhad-paše, Prijevod Fazileta Cviko. *Vakufname iz Bosne i Hercegovine XV i XVI vijeka*, Monumenta turcica, IV/I, Sarajevo, 1985, 217-229. Original GHB, u sidžilu vakufnama, I str. 141, br. 199,

¹⁴ Refique A., *Mimar Sinan*, Istanbul 1931, 95.

¹⁵ Bejtović A., *Banja Luka pod turskom vladavinom*, 98.

¹⁶ Vakufnama Ferhad-paše, 219 i Bejtović A., isto.

nastala početkom XVII stoljeća. Zanimljiva je bila po dograđenom turbetu, te maloju prostoriji (kuiji), koja je služila osnivaču za molitvu.

Iz izvještaja Athanasia Georgicea, izaslanika habsburškog cara Ferdinda II (1619-1637.), koji 1626. posjećuje Banju Luku, saznaje se da su tada u ovom šeheru bile 42 džamije¹⁷. Kada 1660. godine osmanski putopisac Evlija Čelebi obilazi Banju Luku, između ostalog piše da ovaj šehar ima 45 džamija i toliko mahala¹⁸. Iako turski istraživač Ayverdi navodi postojanje 49 džamija, oslanjajući se na Salname, on za izvjestan broj ovih džamija ne daje nikakve podatke, osim njihovih naziva¹⁹.

Na osnovu historijskih izvora, orijentalnih rukopisa i kartografske dokumentacije sa sigurnošću se može pretpostaviti da je u Banjoj Luci od XVI-XIX stoljeća izgrađeno 45 džamija.

Prema popisu 1851. godine u Banjoj Luci je bilo 37 džamija²⁰, a prema podacima Vrhovnog islamskog starješinstva iz 1933. godine u ovom gradu bilo je 38 džamija²¹.

Još 1918. godine počelo je sistematsko rušenje banjalučkih džamija. Između dva svjetska rata srušeno ih je devet²². To je nastavljeno i poslije Drugog svjetskog rata. Do 1959. godine porušeno je još 14 džamija, četiri medrese, te brojni mektebi²³.

Međutim, rušenja sakralnih i profanih objekata na prostoru Banje Luke započela su još u XVIII stoljeću, zapravo odmah poslije Bečkog rata (1683.-1699.)²⁴.

Džamije Banje Luke u zadnjim decenijama XVII stoljeća

Veliki poraz osmanske vojske pod Bečom (1683.), označio je početak kraja osmanske ekspanzije na prostoru srednje Evrope²⁵. Prenošenjem ovog

¹⁷ Mitrović O., Kreševljaković H., Bosna u izvještaju Athanasia Georgicea iz 1626.g., *Zbornik zaštite spomenika kulture*, X, Beograd, 1959.

¹⁸ Čelebi E., *Putopis* (Prijevod i komentar Šabanović H.), Sarajevo, 1982., 212-217.

¹⁹ Ayverdi E.H., *Avrupa'da Osmanlı Mimar Eserleri - Yugoslavya*, II cild, Kitab III, Istanbul 1981, (9-59)

²⁰ Arhiv BiH, Akv. br. 193, Folija 69.

²¹ Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, 1933.g.

²² Arhiv Islamske zajednice Banja Luka.

²³ Isto.

²⁴ Pelidija E., *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira*, Sarajevo, 1989, 15.

²⁵ Pelidija E., *Isto*.

rata na područje Slavonije, Banja Luka će se naći pod udarom ne samo habsburške vojske nego i mletačkih uskoka²⁶. Iako austrijske trupe usmjeravaju svoje vojne akcije više na protjerivanje osmanskih snaga iz Podunavlja, ipak, ne zaboravljaju ni ovo područje koje postaje najzapadniji dio osmanske države. Tako prema nekim izvorima 1688. g. markgrof Ludwig Badenski sa svojim trupama, poslije velike pobjede nad Topal-pašom kod Dervente, kreće na Banju Luku²⁷. Mnogi autori navode ovu godinu kao tragičnu za Banju Luku, a posebno za Gornji Šeher²⁸. Tada su porušene i popaljene brojne značajne zgrade i sve zadužbine Sofi Mehmed-paše. Vjerojatno je da su austrijske trupe tom prilikom razrušile tvrđavu Banju Luka u Gornjem Šeheru pošto se ona u kasnijim historijskim izvorima više ne spominje. Ovim pohodom teško je bila oštećena i Careva džamija, a sigurno su tom prilikom stradale i mnogi objekti Donjeg Šehera. Historijski izvori govore da su ove trupe harale po Banjoj Luci i 1690-1692. godine²⁹. Moguće je da su tom prilikom porušene neke od ovih zgrada. Postoji zapis o obnovi Careve džamije iz 1116./1705. godine³⁰. Sa sigurnošću sa može pretpostaviti da je ova džamija bila oštećena krajem XVII stoljeća. Međutim, tarih o obnovi Sofi Mehmed-pašine džamije iz 1356./1785-86. godine, dovodi u pitanje vrijeme oštećenja ili rušenja ove građevine³¹. To navodi na pretpostavku da je džamija poslije rušenja krajem XVII stoljeća obnovljena tek 1785. godine.

Živa narodna predaja o haranju Ludwiga Badenskog ostala je prisutna među stanovnicima Banje Luke. Činjenica je da je ovaj grad sve do Karlovačkog mira (1699. g.) bio izložen stalnim ratnim pustošenjima susjeda, pa je moguće da je tokom tog vremena ostao bez brojnih značajnih objekata. Ipak, Banja Luka nije doživjela ono što je Sarajevo 1697. godine, poslije kaznenog pohoda princa Eugena Savojskog. Tada je najveći grad Bosanskog

²⁶ Handžić A., Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, 263, Desnica B. *Istorija kotarskih uskoka*, Beograd 1950, 189

²⁷ Hammer J., *Istorija Osmanskog carstva*, tom 3, Zagreb, 1979, 791;

²⁸ Kovačević T., *Banjalučka nahija*, Zagreb, 1848; Renner H., *Durch Bosnien und der Herzegowina*, kreuz und quer, Berlin, 1896; Hangi A., *Banjaluka, grad i okolica*, Školski vjesnik, X, Sarajevo, 1903; Kreševljaković H., *Banjaluka u XVI i XVII st.*, *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva*, XIV, Beograd, 1934; Džaja M., *Banja Luka u putopisima i zapisima*, Banja Luka, 1988, 13. Neki autori navode Badenskog kao vođu ovog vojnog pohoda dok drugi, iako se slažu sa godinom napada, ostaju suzdržani u tome da je Badenski 1688. godine pohodio Banju Luku.

²⁹ Bašagić S., isto; Prelog M., *Povijest Bosne u doba Osmanlijske vladavine (1463.-1739.)*, Sarajevo, 1910. Jedan odred austrijske vojske prodro je iz Požege, Imamović M., *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997., 285.

³⁰ Mujezinović M., *Islamska epigrafika*, Sarajevo, 1977, 195

³¹ Isto.

ejaleta potpuno spaljen i uništen, nakon čega je sjedište ejaleta preneseno u Travnik³².

Džamije Banje Luke u XVIII stoljeću

Mirom sklopljenim u Sremskim Karlovcima 1699. godine između Porte i Habsburške monarhije, s jedne strane, Mletačke republike i Poljske s druge³³, Osmansko carstvo izgubilo je velike teritorije: Ugarsku, Slavoniju i dijelove Hrvatske na kojima je imalo vlast. Granica između Habsburške monarhije i Osmanskog carstva postala je Sava³⁴. Ovim mirom osmanska država bila je prisiljena na najveće ustupke od svog nastanka. "Njeno povlačenje iz prekosavskih krajeva utjecalo je da je početkom XVIII stoljeća Bosanski ejalet postao prepreka susjednim državama u njihovom nadiranju prema Osmanskom carstvu"³⁵. U novonastaloj situaciji ova najisturenija osmanska pokrajina postala je značajna za interese Porte. Ona je i do tada dugi niz decenija bila granica na jugozapadu i zapadu, a sada je to postala i na sjeveru. Od 1699. godine stotine kilometara teritorije Bosanskog ejaleta graničile su s Austrijskom monarhijom i Mletačkom republikom, zbog čega je njegova važnost postala još veća.³⁶ Time je ovaj prostor bio stalno izložen

³² Pod komandom princa Eugena Savojskog austrijska vojska se kretala iz pravca Slavenskog Broda, dolinom rijeke Bosne, preko Maglaja, Žepča i Vranduka, te napala i popalila Sarajevo. U međuvremenu je grof Auersperger iz Karlovca napao Bihać, a Hrvati Banju Luku da bi spriječili njihovu pomoć Sarajevu. (Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 91); *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja dugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994.

³³ Na osnovu načela "uti possidetis" Porta je sa Habsbuškom monarhijom, Mletačkom republikom i Poljskom sklopila dvadesetpetogodišnji mirovni ugovor 26. 1. 1699. godine, a vječni mir s Mletačkom republikom potpisan je 7. 2. 1699. g. a ratificiran 15. 4. 1701. g., sa Rusijom mir je potpisan 13. 6. 1700. g. u Istanbulu (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 16)

³⁴ Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 92., Osmansko carstvo je još 2. 9. 1686. izgubila Budim, Knin, Udbinu i Požegu, a Karlovačkim mirom Ugarsku osim Banata, zatim Slavoniju, Hrvatsku do Une i južno od Velebita, te sve gradove koje je osvojila Venecija (Herceg-Novi, Knin, Sinj, Vrgorac i Gabelu). Granica sa Habsburškom monarhijom išla je od ušća Tise do ušća Bosuta, Dunavom i Savom do Une i dalje Unom, na jugu današnjom granicom Bosne i Dalmacije, a na istoku novopazarskim sandžakom. Bosanski pašaluk sveden je na granice Bosne iz XV stoljeća. Umjesto sedam, imao je svega pet sandžaka, i to: Bosanski, Zvornički, Hercegovački, Kliški i Bihački (koji je početkom XVIII stoljeća pripojen Bosanskom), Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 92)

³⁵ Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 45.

³⁶ Knezović O., Ali-paša Rizvanbegović Stočević, Hercegovački vezir, 1832-1851, *GZM*, XII sv. II, Sarajevo, 1928, 15; Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, 92.

sve agresivnijem habsburškom nadiranjju, kao i napadima Mlečana, što je unosilo strah i nesigurnost među domaće stanovništvo koje zbog toga samo počinje da učestvuje u popravljaju i izgradnji tvrđava³⁷. Naime, osmanska država poduzima opsežne akcije s ciljem poboljšanja vojničke spremnosti graničnih područja. Neposredno poslije 1699. godine bosanskom namjesniku stigla je zapovijed iz Istanbula da se popravi 20 tvrđava i osam palanki, te da se izgradi nekoliko novih tvrđava prema mletačkoj granici.³⁸

U ratu koji će započeti 1714. godine između Mletačke republike i Osmanskog carstva³⁹, u koji će se 1716. godine umiješati i Austrijska monarhija⁴⁰ i koji će biti okončan mirom u Požarevcu 1718. godine,⁴¹ Banja Luka, kao značajna vojna utvrda nije ostala po strani, ali podataka o rušenju vjerskih objekata iz ovog vremena nema. Ovim mirom Austrijska monarhija je dobila desnu obalu Save (u širini 5-15 km), pa je Banja Luka bila svega pet sahatata hoda udaljena od granice. Zbog toga, a i ranije, pristupilo se opsežnom popravljaju i proširivanju, te osavremenjivanju tvrđave Kastel⁴². Grade se

³⁷ Odnos sredstava Porte i domaćeg stanovništva za izgradnju tvrđava bio je 1:7 (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 95).

³⁸ Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 103.

³⁹ Porta je objavila rat Veneciji 9. 12. 1714. godine, pa je stanovništvo ovih prostora poslije 15 godina relativnog mira bilo angažirano u teškom i krvavom osmansko-mletačkom sukobu. (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 155).

⁴⁰ Poslije izbijanja mletačko-osmanskog sukoba, 1716. godine u rat je ušla Austrija sa carom Karlom VI na čelu; komandant austrijskih trupa na ovom dijelu fronta bio je general Petraš (Pelidija E., isto)

⁴¹ Dana 21. 7. 1718. g. potpisan je u Požarevcu mir kojim je Osmansko carstvo izgubilo desnu obalu Save i veliki broj gradova: Bosanski Brod, Bijeljino, Brčko, Jasenovac, Dubicu, Kostajnicu, Kobaš (Hammer I., *Istorija Osmanskog carstva*, tom 3, Zagreb, 1979, 122)

⁴² Na prostranoj terasi iznad ušća rječice Crkvene u Vrbas nalazi se tvrđava Kastel, embrio urbanog razvoja Banje Luke, čiji je razvoj počeo od prahistorijskog naselja, rimskog vojnog logora (Castra) i slovenskog palisadnog utvrđenja, da bi u periodu osmanskih osvajanja, za vrijeme Ferhad-paše Sokolovića, sandžakbega (1574-1580) i prvog beglerbega Bosanskog ejaleta (1580-1588), postao značajan fortifikacioni objekt i centar za proizvodnju oružja, posebno topova (tophana, topolivnica izgrađena 1574-1587. god.). Iako se ova tvrđava gradila tokom XVII stoljeća, konačne, današnje gabarite dobija početkom XVIII stoljeća, za vrijeme Numan-paše Čuprilića (oko 1714 godine). Tada uz primjenu Vaubaneovog sistema, po ugledu na ravničarske tvrđave preko Save, dobija oblik izduženog trapeza, omeđenog bedemima, bastionima, sa kulama i podzemnim prolazima, opkoljena vodenim hendekom. U unutrašnjosti tvrđave bili su brojni objekti koji su građeni kako u periodu osmanske dominacije, tako i u vrijeme austro-ugarske okupacije. (Bejtić, A., Banjaluka pod turskom vladavinom, *Naše starine* I, Sarajevo, 1953, 98; Kreševljaković, H., Banjaluka u XVI i XVII stoljeću, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, Beograd, 1934, 891-902. i Stari bosanski gradovi, *Naše starine* I, Sarajevo, 1953; Hrabak B., Privreda Banjaluke i njene

bastioni, kazamati i opkopi⁴³. Vjerojatno su u tome sudjelovale stručne osobe koje su poznavale Vaubaneov sistem, koji je u to vrijeme korišten pri izgradnji ravničarskih tvrđava⁴⁴. U to vrijeme je bosanski namjesnik bio Numan-paša Ćuprilić⁴⁵. Ovi radovi na tvrđavi dat će svoje rezultate 1737. godine kada je bezuspješno opsjedao Princ Josef Hildburghausen⁴⁶.

okoline do rata 1683-1699, *Istorijski zbornik* I, Institut za istoriju Banjaluka, 1980, 101/103; Žeravica, L. i Z., Arheološko istraživanje na Kastelu u Banjaluci, *Naše starine* XVI i VII, Sarajevo, 1984, 19; Čremošnik, I., Otkriveno slavensko gradinsko naselje u Kastelu u Banjaluci, *Zbornik krajiških muzeja*, Banjaluka, 1973, 108; Kruhek, M., Prvi graditelji Karlovca i graditeljske aktivnosti Martina Gambona, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 4 i 5, 1978/79, Zagreb, 1979.)

⁴³ Popravljanje i proširivanje tvrđave Kastel počelo je poslije Karlovačkog mira. Prvi podatak o tome je iz 1701. g., kada se traži od banjalučkog namjesnika da u tvrđavi izgradi novu tophanu (u dokumentu "nova radionica"), te da se u tu svrhu dovede trideset najboljih tobdžija (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 85). Najveći dio ovih radova se intenzivira 1709.g. kada tvrđava dobiva nove bastione sa rampama, kazamate i opkope, a neki zidovi, koji su ranije bili od drvenih greda, oblijepljeni blatom, zamjenjuju se kamenim. Rukovodilac ovih poslova bio je Ahmed Livadi, a pomoćnici su mu bili sinovi Mustafe-paše Sokolovića. Posebno će se obim poslova povećati 1712-1714.g. (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 105.)

⁴⁴ Maršal Vaubane (1633.-1707.) izvršio je u Francuskoj rekonstrukciju viši od 300 starih gradova i utvrđenja. Vaubaneov način odbrane sastojao se od bastiona i opkopa, korišten je u ratovima Luja XIV na francusko-njemačkoj granici, a najvjerojatnije primjena tog sistema u krajevima koji su pripadali Austrijskoj monarhiji došla je preko Eugena Savojskog i francuskih vojnih inženjera u Slavoniji. (Ilijanić M. - Mirković M., Prilog dokumentaciji o građevinskoj povijesti osječke tvrđave na prelazu XVII u XVIII stoljeće, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, broj 4-5, 1978/79. Zagreb, 1979., 91-107; Ilijanić M., Mirković M., Prilog dokumentaciji tvrđave Slavonski Brod, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, I, 1975, Zagreb, 1975., 214; Kruhek M., Prvi graditelji Karlovca i graditeljske aktivnosti Martina Gambona, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4 i 5, 1978/79., Zagreb, 1979, 49-61)

⁴⁵ Numan-paša Ćuprilić bio je namjesnik u Bosni u vremenu od 1713. do 1715. Porijeklom je bio iz jedne od najuglednijih porodica Carstva, a sâm je bio u rodbinskim vezama sa dvorom. Bio je 1711. imenovan velikim vezir, ali je poslije dva mjeseca smijenjen. Na mjesto vezira u Bosnu je došao 1714. Njegovo ustoličenje susjedne zemlje su pratile sa velikom pažnjom, a Dubrovčani su po običaju 24. maja 1714. poslali poslanstvo paši sa poklonima. (Akademija nauka i umjetnosti BiH, Original: Baš Bakanlık Arşivi, Istanbul, Mühimme defteri, 2826/II, 228/II, 1126/1714 i Foretić V., *Povijest Dubrovnika 1526-1808*, Zagreb, 1980., 185)

⁴⁶ Princ Josef Friedrich Sachsen Hildburghausen rođen je u Erbachu 8. 10. 1702. godine, a umro je u Hildburghausenu 14.1.1787. Od 1734. do 1749. bio je zapovjednik Vojne krajine gdje je proveo neke reforme. Od 1769. vladao je kneževinom Sachsen Hildburghausen, a osim ratova sa Turcima, učestvovao je u

U drugom ratu koji je započeo car Karlo VI 1737. godine, kao saveznik ruske carice Ane⁴⁷ protiv Osmanskog carstva, najznačajnije ratne operacije bile su 1737. godine⁴⁸. Tada je Austrijska monarhija organizirala planski i istovremeni ulazak četiri odjela svoje vojske na geografski prostor Bosne i Hercegovine, sa napadom na četiri utvrđena grada⁴⁹. Austrijske trupe predvodili su general Raunach sa 4000 vojnika usmjereni na Ostrovcu, hrvatski ban Esterhazy na Bužim, pukovnik Valvasar na Lješnicu kod Zvornika, a general princ Sachsen von Hildburghausen na Banju Luku. U to vrijeme iz austrijske Srbije krenuo je pukovnik Lentulus na Novi Pazar⁵⁰.

Vojska generala Hildburghausena brojala je oko 17 000 vojnika, koje je predvodilo pet feldmaršala i sedam generala⁵¹. Opsada je počela 24. VII uz obimne pripreme, kopanje rovova oko središta, postavljanja pontonskih mostova i artiljerijskih baterija, te bombardiranjem grada⁵². Prebacivanje vojske na desnu obalu Vrbasa izvršeno je pomoću pontonskih mostova. Iako je posada tvrđave (u koju se povuklo svo stanovništvo sa lijeve obale Vrbasa), uspješno odolijevala napadu, zatražena je pomoć od bosanskog paše⁵³. Tadašnji namjesnik Bosne bio je Ali-paša Hekimoglu⁵⁴. On je sa

ratu za poljski prijesto. (Schwicker M., *Geschichte der österreichischen Militärgränze*, Wien und Teschen, 1883, 56; Brabant. J. Friedrich Herzog Sachsen-Hildburghausen, 1904.)

⁴⁷ Rusko-osmanski rat počeo je 28. 5. 1736. (Handžić A., *Bosanski namjesnik Hekim-Oglu Ali-paša*, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, 269) U to vrijeme u Bosni i Hercegovini bila je epidemija kuge (1731., 1732. sve do 1741). Umiralo je 300 ljudi dnevno, a u tom vremenu umrlo je 20.000 ljudi. (Pelidija E., *Bosanski ejalet*, 185; i Handžić A., *Studije o Bosni*, 264)

⁴⁸ Kreševljaković H., *Bitka pod Banjalukom*, 4.8.1737, *Kalendar Narodne uzdanice*, Sarajevo, 1937, 91.

⁴⁹ *isto*, 95.

⁵⁰ Handžić A., *Studije o Bosni*, 274-275.

⁵¹ Austrijski korpus imao je 16 257 vojnika od čega 4 345 konjice. (Angeli M., *Der Krieg mit der Pforte 1736-1739*, *Mittheilungen*, des k. k. Kriegsarchiv Wien, 1881, 298).

⁵² Bombardiranje je bilo tako jako da je ispaljivano po 1800 granata dnevno. U početku su bile artiljerijske baterije na brdu Lauš, ali kako su bile predaleko od tvrđave, to su nove baterije bile postavljene uz samu Ferhadija džamiju. (Angeli, *ist, o* i Kreševljaković H., *Bitka pod Banjalukom*, 98 i 99).

⁵³ I pored ultimatumata koje je postavljao Hildburghausen zapovjednik tvrđave Mehmed Čatiću uspješno je rukovodio obranom do dolaska Ali-paše sa vojskom. (Kreševljaković H. *Bitka pod Banjalukom*, 99. Handžić A. *Studije o Bosni*, 277).

⁵⁴ Ali-paša Hekim-oglu, rođen je u Istanbulu 4.06.1689. godine. Otac mu je bio dvorski liječnik (hekim) i po tome je dobio prezime. Poslije raznih visokih položaja, po Osmanskog carstvu, 1732. godine postavljen je za velikog vezira, a 1735. za namjesnika u Bosni gdje je ostao do 1744. godine. Poslije toga je još dva puta bio namjesnik, u Bosni 1745. i 1747. godine. Umro je 9.8.1758. u Kjutahiji. Bio je

vojskom mobiliziranom iz svih krajeva ejaleta u Travniku odlučio, i pored pasivnog stava Istanbula, da krene u pomoć Banjoj Luci⁵⁵. Sa trupama je prešao na desnu obalu Vrbasa, kod mjesta Krmine, južno od Banje Luke i došao Austrijancima iza leđa i iznenadio ih. Bitkom koja se odigrala 4. 8. izvojevao je pobjedu.⁵⁶ Poslije ostalih ratnih operacija ove i slijedećih godina (1738. i 1739.) mir je sklopljen u Beogradu 1. 9. 1739. godine. Njime je Osmansko carstvo vratilo ono što je izgubilo Požarevačkim mirom⁵⁷. Priprema bitke i napredovanje trupa Hildburghausena, raspored artiljerijskih baterija, ratnih oružja i sprava, te pomoćnih inženjerskih konstrukcija i pontonskih mostova bit će predmet crtanja brojnih inženjera i kapetana austrijske vojske⁵⁸. Tako će nastati veliki broj planova Banje Luke koji predstavljaju najstarije poznate kartografske predstave ovog grada⁵⁹.

Još od XVIII stoljeća u Austrijskoj monarhiji određene su specijalne državne institucije i organi za sakupljanje i čuvanje, te sistematizaciju ovakve građe⁶⁰. Tako je najveći dio te dokumentacije sačuvan u arhivima u Beču, a

poznat kao pravedan, energičan i razuman, vojnički obrazovan, ali i učen čovjek. Bavio se poezijom. O njemu kao vojskovođi i državniku, pohvalno govore zapadni i bosanski kao i osmanski izvori. ((Handžić A. Studije o Bosni, 218; Kreševljaković H. Bitka pod Banjalukom, 92)

⁵⁵ Kreševljaković H., Isto

⁵⁶ U ovoj bitki Ali-paša je napravio pet juriša na austrijske snage. U tome se posebno istakao hrabroču Mehmed-beg Fidahić, koji je bio zbornički kapetan i postao sandžakbeg Zvornika (on se ranije uključio u odbranu Ostrovice, koju su opsjedale trupe generala Raunacha 8.7.-19.7. Istakao se u bojevima 1738. i 1739). Krajem dana 4. 8. bitka pod Banjom Lukom je završena, a austrijska vojska razbijena. Posljedice bitke bile su, pored brojnih ubijenih i ranjenih, veliki broj zarobljenih i veliki ratni plijen, posebno oružja i municija. Po austrijskim izvorima poginulo je 988 vojnika, a u samom okršaju 600. Na osmanskoj strani (prema ovim izvorima), bilo je oko 1300 ranjenih, a sigurno je bio i veliki broj poginulih (Handžić A. Studije o Bosni, 282). Po Kreševljakoviću je poginulo 300-400 Carevaca, a 600 Bosanaca. (Kreševljaković H. Bitka pod Banjalukom, 98).

⁵⁷ Tokom 1738. i 1739. godine operacije su se vodile u Srbiji (Handžić A., *Studije o Bosni*, 289). Ovim mirom Osmansko carstvo je dobilo Smederevski sandžak sa Beogradom, u Bosni desnu obalu Save sa svim ranije navedenim gradovima, granica je ponovo bila Sava i Una do Novog. (Handžić A. *Studije o Bosni*, 291).

⁵⁸ Često se na planovima pojavljuju francuska imena kapetana, kao što su de Rebain, de Chaffets, La Tour, La Cas.

⁵⁹ Sačuvano je oko 15 planova, među kojima su najvredniji sa signaturama reg. br. H III, d, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319. (Husedžinović S., Kartografska dokumentacija Banje Luke XVIII. stoljeća kao osnova za izučavanje njezinog urbanog razvoja, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, XIV-XV. Zagreb 1988/89).

⁶⁰ U Ratnom arhivu u Beču počelo je sistematsko sakupljanje građe od 1711. godine (originali i kopije starih planova i karata pokrajina, među kojima ima i veliki broj

posebno u Ratnom arhivu te u okviru Zbirke karata te institucije. Tehnike su izrade tih karata različite. Najčešće su crtane rukom, a kasnije štampane. Poneke su rađene raznim slikarskim tehnikama i bojama, što je zavisilo od vrste i namjene karte⁶¹.

Svaki od sačuvanih planova ima svoje specifičnosti, dok se zajedničke karakteristike mogu izvući o izgledu i strukturi urbane morfologije grada u to vrijeme. Gotovo svi planovi nastali su istovremeno. Jedan među njima posebno je detaljno iscrtan i nosi naziv *Plan grada i utvrđenja Banjaluke koji je opkoljen vodenim jarkom i opsjednut od princa von Sachsen Hildburghausena*⁶² (prilog 1). Karta je rađena u boji, veličine 70 x 100 cm. Pored opširnog teksta opisa i priprema bitke, data je legenda položaja vojnih jedinica i baterija. Rijeka Vrbas, rječice Crkvena i tvrđava, iako deformisana, crtane su sa približnom tačnošću, a oko njih su prikazani izgrađeni blokovi, te voćnjaci i zelene površine. U kartu je uneseno i šest džamija od kojih se mogu identifikovati Ferhadija, Daudija, Arnaudija i Gazanferija džamija, te džamija u Maloj čaršiji, dok je sa istom topografskom oznakom ucrtana i džamija na lijevoj obali Crkvene. To je novi podatak o postojanju ovakve džamije na tom mjestu, o kojoj u dosadašnjoj poznatoj literaturi nema pomena. To je prostor današnjeg Gradskog parka, gdje je, prema geodetskoj dokumentaciji između dva rata bilo groblje.⁶³

onih koji se odnose na bivšu Jugoslaviju). (Šmit, R., Pregled mapa, karata, planova Bečke ratne archive koji se odnose na Jugoslaviju, Beograd, 1932., rukopis se nalazi u SANU). Eugen Savojski je 1717. godine osnovao inženjersku akademiju (Genieakademie) u Beču, u kojoj su se obučavali kadrovi za detaljno premjeravanje prostora, kako za vrijeme mira, tako i za vrijeme rata, kada se započinje sa izradom vojnih karata sa detaljnom topografijom. Ova je akademija kasnije priključena Generalštabu, a zatim je osnovan i poseban topografski odsjek za detaljno proučavanje terena i premjeravanje (Gašparović, R., Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX stoljeća, *Djela ANUBiH*, XXXVIII, Sarajevo 1970, 99)

⁶¹ Ekspedicija za snimanje na terenu imala je nekoliko članova obučanih u narodna odijela, a obično je jedan bio prurušen u sveštenika. Na konjima je bila natovarena razna roba, da bi djelovali kao trgovci i zavarali osmanske vlasti. List na kome se crtalo bio je ispod rukava pričvršćen kopčama. Dok je jedan učesnik snimao teren, drugi je vodio bilješke. Čim je skica bila završena odmah se po svešteniku slala na granicu. Sve ovo vršeno je pomoću kompasa kao osnovnog instrumenta, jedinica mjere bio je korak, a za veće udaljenosti sat. (Gašparović, R., nav. djelo, 109.)

⁶² Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2300, reg. br. H III d 1315.

⁶³ Kumarić, V., Monografija Vrbaske banovine, Banjaluka, 1932. Preko puta Gradskog parka bila je mala, Šehova ili Sijamija džamija sa drvenom munarom, uklonjena radi izgradnje hotela "Palas" 1932. godine. Kako na ovim kartama nisu bile označene ni ostale džamije sa drvenom munarom, a i lokacija je druga, ovdje se ne radi o ovom objektu. U blizini ovog lokaliteta, u pravcu današnje bolnice, bila je Pašića džamija, a čitav prostor između ove džamije i džamije u Gradskom

Na značajno naglašenoj komunikaciji prema Gornjem Šeheru, jugozapadno od Ferhad-pašine džamije, ucrtana su tri objekta sa nazivom "Bäder" - banje, što prvi put ukazuje na bližu lokaciju ovih objekata na prostoru Donjeg Šehera⁶⁴. Na ovoj karti nasuprot ušću Crkvene u Vrbasa, na desnoj obali precizno je ucrtan masivan objekat, kvadratične osnove sa polukružnim istacima na uglovima i oznakom "stan kapetana". Okolina ovog objekta grafički je predstavljena kao simetričan, hortikulturno riješen prostor⁶⁵.

Položaj baterija, vojnih jedinica, njihov broj, razna vojna sredstva, granate, topovi, hendeci, rovovi iskopani u obliku "češlja" i drugo, dati su preciznim oznakama. Osnova tvrđave je približno tačno ucrtana, a ona ima osam tabija, dok se u obodnim zidovima nalazi šest kula. Na Vrbasu je ucrtan Ferhad-pašin most⁶⁶ a na Crkvenoj nekoliko mostova, od kojih su značajniji: prvi u blizini ušća gdje je na lijevoj strani označen, čardak, drugi na prostoru današnje pijace, treći na potezu ulice Ive Mažara⁶⁷ četvrti ispod Pobrđa, uz Rudarsku ulicu. Na karti su obilježeni krupniji blokovi na prostoru lijeve obale Crkvene oko neidentifikovanog spomenutog sakralnog objekta, gdje prolazi značajna komunikacija. Sitnija struktura ucrtana uz saobraćajnicu od Ferhad-pašine do Arnaudije džamije, te na prostoru Čelareve ulice do rječice Crkvene, kao i na desnoj obali Vrbasa uz Gazanferiju džamiju i Malu čaršiju⁶⁹, orijentisana je na saobraćajnice. Gazanferija džamija je ucrtana sa kupolom.

Ono što govori u prilog mogućeg oštećenja džamija je to da su se na pravcu djelovanja topova, koji su u početku bili na brdu Lauš, našle Ferhadija, Daudija i Arnaudija džamija, te džamije u Maloj čaršiji kao i Sahat kula.

parku zvao se Pašića mahala (Popis mahala iz 1851.g., Arhiv BiH, Akv. br. 193., Folija 69.).

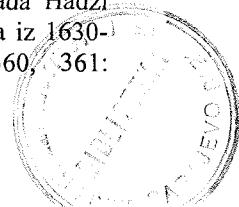
⁶⁴ U Banjoj Luci se u historijskoj dokumentaciji spominju tri hamama: Sofi Mehmed-pašin, Ferhad-pašin, te vjno oficirsko kupatilo uz tvrđavu Kastel na obali Vrbasa iz 1826. godine. (Kreševljaković, H., Banje u BiH 1426-1916, Naučno društvo BiH, Djela, knjiga VII, Sarajevo, 1952, 97.)

⁶⁵ Na geografskoj karti Carsko-kraljevskog instituta iz 1878. god., ovaj je objekat obilježen oznakom "Ragib-beg Džinić", koji je u XIX stoljeću bio namjesnik grada. Objekat se sastojao od dva veća objekta povezana "kuburom" ili mabejnom (opkovani most). Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 1479, reg. br. G I h 18-12.

⁶⁶ Čelić, Dž. - Mujezinović, M., *Stari mostori u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964, 132-133.

⁶⁷ U tekstu su korišteni nazivi ulica iz 1989.godine

⁶⁹ Mala čaršija ili Suki sagir bila je nasuprot tvrđavi Kastel, na desnoj obali Vrbasa, vezana mostom. Svoj intenzivniji razvoj počinje od godine 1630. kada Hadži Perviz gradi desetak dućana na tom prostoru, što potvrđuje vakufnama iz 1630-1637. god. (Gazi Husrev-begova biblioteka, sidžil II, 358, 360, 361: Kreševljaković, H., *Esnafi i obrti u BiH*, Sarajevo, 1961, 13.)

Druga karta iz istog vremena, crtana za istu svrhu, pod nazivom *Plan grada i utvrđenja Banje Luke koje je zauzeo jedan carski korpus pod komandom princa von Hildburghausena*⁷⁰ (prilog 2), ima opširan tekst bitke održane od 23. jula do 4. augusta, te opisuje napredovanje austrijskih četa i određene akcije. Tu su na isti način kao i na prethodnoj karti naznačeni položaji baterija sa imenima vojnih zapovjednika i planiranih akcija. Osim toga, na karti su ucrtani mostovi, džamije, te stambeni blokovi, također istovjetni kao i na prethodnoj, uz napomenu da je stan kapetana sa vrtom grafički drugačije označen. Ta je karta vjerovatno nastala precrtavanjem prethodne, ali se razlikuje po tekstu i autoru. One također pokazuju da su pomenute džamije bile izložene artiljerijskim napadima.

Treća karta *Plan utvrđenja Banje Luke iz vremena napada 1737*⁷¹ daje presjek bitke i opširan opis prebacivanja vojnih jedinica na desnu obalu Vrbasa (prilog 3). Značaj ove karte je u tome što su na njoj, iako prikaz djelimično odstupa od forme tvrđave, ucrtane kule i bastioni, zatim Ferhadija, Daudija, Arnaudija i Čaršijska džamija, te Sahat kula. Na ovom planu značajno su naglašene saobraćajnice, i to: između tvrđave i Arnaudije džamije, most na Vrbasu i veza sa drugom obalom, kao transverzalni pravac koji produžava prema jugu. Također je ucrtana saobraćajnica koja povezuje desnu i lijevu obalu Crkvene, pa dalje produžava prema sjeveroistoku. Najveći broj ucrtanih predviđenih ofanzivnih akcija u smislu bombardovanja ili izbacivanja granata usmjeren je na zapadnu stranu tvrđave, vjerovatno zbog njene strateške i komunikacijske vrijednosti. U okviru zapadnih bedema naznačan je ulaz u tvrđavu. Na Crkvenoj je obilježeno nekoliko mostova. Na ovoj karti, za razliku od prethodnih, može se uočiti kako se komunikacijska veza linearnog pravca, koji vodi od Gornjeg Šehera do Ferhadije džamije, na prostoru uz Crkvenu proširuje i formira neku vrstu trga. Lijeva obala Crkvene izrazito je gusto izgrađena sa podjelom na sitnije blokove, povezane saobraćajnicom koja prati njen tok, koji su ispresijecani radijalnim pravcima usmjerenim ka rječici i tvrđavi. Desna obala Vrbasa izgrađena je manjim blokovima i podijeljena saobraćajnicama, od kojih su značajne one što su usmjerene ka istoku i jugu. Ova karta, čiji je autor La Cass, gotovo je istovjetna sa kartom drugom autora, Ripkéa⁷², četvrtom iz serije, (prilog 4) uz napomenu da ovaj plan, pored opširnog teksta, ucrtava i pontonske mostove koji omogućavaju prebacivanje trupa. Obje ove karte prikazuju artiljerijske baterije smještene na brdu Lauš, zbog čega su se pomenute džamije našle u zoni napada, te ovom prilikom vjerovatno i oštećene.

Peta karta označena je kao sporedna karta bitke, ali ipak daje dosta informacija o bici. Nosi naslov *Prikaz grada i utvrđenja turske Banje Luke*

⁷⁰ Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, redni broj 2301, reg. broj H III d 1316.

⁷¹ Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, redni broj 2304, reg. broj H III d 1318.

⁷² Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, redni broj 2305, reg. broj U III d 1319.

zauzete i bombardovane 23. jula 1737. godine pod komandom princa Hildburghausena⁷³ (prilog 5). Legenda karte daje detaljne informacije o sastavu vojske, rasporedu pojedinih generala, te lokacija baterija i vojnih jedinica, kao i mjesta izgradnje značajnih objekata. Tako je obilježena Ferhad-pašina džamija; sa istom oznakom, kao džamija, ucrtan je jedan masivan objekat na mjestu ranije opisanih kupatila. Označen je stan kapetana, dok je u samoj tvrđavi ucrtana džamija sa još dva objekta.⁷⁴ Veći broj stambenih blokova označen je na desnoj obali Crkvene, dok je lijeva slabije naseljena, kao i desna obala Vrbasa.

Ona također prikazuje artiljerijske baterije smještene na brdu Lauš, te se može zaključiti da su džamije bile u zoni napada.

Posljednja dostupna karta značajna za ovaj prilog nosi naziv *Plan osvajanja Banje Luke, izdanje očevica Hauptmanna du Chaffet-a*⁷⁵ (prilog 6). Plan se razlikuje od svih prethodnih po načinu crtanja, koji je ovdje posebno precizan sa svim oznakama. Svaka parcela obrađena je različitim simbolima, za svaku pojedinu zelenu površinu. Tok rijeke Vrbas suprotan je od stvarnog. Rječica Crkvena nosi naziv Vrbanja (pritoka sjeverno od Banje Luke). Osnova je tvrđave približnog današnjeg oblika, iako zbijenije tlocrtne forme, i ima odgovarajući broj bastiona i gotovo tačne pozicije kula. Tu su naznačeni most na Vrbasu te tri mosta na Crkveni. Što se tiče ostale urbane strukture, ona je na kartama obilježena iscrtanim blokovima, lijeva obala Crkvene i desna obala Vrbasa nose oznake "Predgrađe". Ucrtane su četiri već pomenute džamije kao i Sahat-kula koje su bile u zoni napada.

Osim ucrtanih vojnih inženjerskih konstrukcija (opkopa, mostova, baterija itd.), detaljno su iscrtane zelene površine izdijeljene na prostor pod šumom, oranice, polja, voćnjake, te kultivirane površine, simetrično riješeni parkovi i sl. Karta sadrži legendu na kojoj su date ne samo oznake vezane za pripremu bitke nego su označeni i postojeći objekti, a prikazuje i presjek kroz tvrđavu. To je jedini prikaz profila tvrđave u okviru dostupne dokumentacije. On pokazuje odnos bedema i hendeka, njihove visine, kao i relacije prema okolici.

Značaj ove dokumentacije u smislu upoznavanja izgrađenih zona Banje Luke u periodu XVIII stoljeća ne treba posebno naglašavati. Saznanja koja pružaju ovi planovi potvrđuju, s jedne strane, činjenicu da je Banja Luka u to vrijeme imala već razvijenu urbanu formu sa jasno izraženim značajnim

⁷³ Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, redni broj 2303, reg. broj H III d 1317.

⁷⁴ Džamija je vjerovatno izgrađena krajem XVI stoljeća pošto je nosila ime sultana Mehmeda III (1595-1603), kada su preduzimani i obimniji zahvati na tvrđavi Kastel. Iz 1739. postoji dokumenat o imamu ove džamije. (Kreševljaković, H., Stari bosanski gradovi, *Naše starine* I, 1953, 26.)

⁷⁵ Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, redni broj 2306, reg. broj X III d1320.

punktovima Gornjim i Donjim Šeherom, oko kojih se formirala ostala struktura, a sa druge strane, ova dokumenta daju podatke o dosad manje poznatim objektima i prostorima, posebno u vezi sa izgradnjom lijeve obale Crkvene i desne obale Vrbasa, pa je to od izuzetnog značaja za proučavanje urbanog razvoja grada. Ono što je posebno zanimljivo je, da ovi planovi jasno pokazuju koje su džamije u ovoj bitki bile u zoni napada, a što znači da su i imale oštećenja pošto je i ispaljivano po 1.800 granata dnevno. Kakva i kolika su oštećenja bila, nije zabilježeno, ali malo je vjerovatno da ih nije bilo. Kada je tokom bitke postavljena nova artiljerijska baterija u samo dvorište Ferhadije džamije, kako to prikazuju planovi, sigurno je došlo do njenog oštećenja. Zapisano je, da je tom prilikom ona bila zahvaćena požarom. Kako se u zoni topovskih udara našla i Daudija ili Medreska džamija, vjerovatno je i ova džamija imala oštećenja. Isto tako na desnoj obali Vrbasa nalazilo se nekoliko artiljerijskih baterija u blizini džamije u Maloj čaršiji. Kao što to pokazuju planovi, i njihove granate su bile usmjerene na tvrđavu. Pošto je ova džamija bila u blizini mosta koji je bio u zoni artiljerijskih napada, to je i ona sigurno bila oštećena. Gazanferija džamija na ovim planovima ima ucrtanu kupolu, ali će dočekati austrougarsku okupaciju bez kupole, pa je vrlo vjerovatno da je i ona bila u ovim napadima teško oštećena, da bi vremenom promijenila izgled i dobila četverovodan krov sa unutrašnjom drvenom i oslikanom kupolom.

Šta se desilo sa džamijom u današnjem Gradskom parku, koja je bila masivan objekat velikih gabarita, prema grafičkim oznakama na ovim planovima, teško je pretpostaviti. O njenom postojanju trag se vrlo rano gubi, iako je groblje postojalo do 1935. godine. Sigurno je da su u ovoj teškoj bitki, pored gubitaka brojnih života i teških oštećenja tvrđave, stradale i mnoge džamije, javne i stambene zgrade, što se može sa sigurnošću pretpostaviti, posebno zbog kasnijih promjena koje će na njima uslijediti.

Proučavanje historije urbanizma grada Banje Luke na ovim dokumentima je kompleksno i traži prije svega pravilno tumačenje svega onoga što ovi dokumenti posjeduju, uzimajući naravno okolnosti u kojima su nastajali i sa kojim ciljem.

**DŽAMIJE BANJE LUKE U PLANOVIMA AUSTRIJSKIH RATNIH
KARATA IZ XVIII STOLJEĆA****R e z i m e**

Sveukupnim stradanjima nastalim agresijom na Bosnu i Hercegovinu od 1992.-1995. godine, sasvim sigurno se mogu pribrojati i štete na kulturnoj baštini.

Granatiranjem i miniranjem brojnih džamija, crkava i samostana, biblioteka, sahat-kula, javnih i stambenih objekata, agresor je uništavao žiže vjerskog i nacionalnog života naroda. Samo na području Banje Luke od 9. IX do 15. XII 1993. godine porušeno je 15 džamija, 6 turbeta, 5 šadrvana, veliki broj harema i Sahat-kula.

Međutim, rušenje islamskih vjerskih objekata u Banjoj Luci počelo je znatno ranije. Poznato je da je Banja Luka sredinom XVI stoljeća postala sjedište Bosanskog sandžaka, a od 1580. i Bosanskog ejaleta, što joj je osiguralo brži urbani razvoj. Tako je u Banjoj Luci od XVI do XIX stoljeća nastalo 45 džamija i toliko mahala sa četiri čaršije na obalama Vrbasa. Posebno su se isticale svojom ljepotom i arhitektonskom osebujnošću Ferhadija (iz 1579.) i Arnaudija džamija (iz 1595.).

Rušenje i uništavanje islamskih vjerskih objekata počinje već poslije poraza osmanske vojske pod Bečom (1683.) i Karlovačkog mira (1699.). To će se nastaviti 1737. godine, kada u vrijeme cara Karla VI Banju Luku opsjeda princ Hildburghausen. Priprema ove bitke (24. VII do 4. VIII) i napadi trupa Hildburghausena, raspored artiljerijskih baterija i sprava, kao i pontonskih mostova biće predmet crtanja brojnih inženjera austrijske vojske. Tako će nastati veliki broj planova Banje Luke, koji predstavljaju najstarije poznate kartografske predstave ovog grada.

Osim što ova dokumentacija ima taj značaj, ona pruža saznanja o urbanom razvoju Banje Luke i o značajnim objektima, posebno džamijama, koji su u bici bili izloženi granatiranju i rušenju. Posljedica ovih rušenja biće i promjena arhitektonskih rješenja ovih objekata.

Proučavanje historije urbanizma grada Banje Luke na ovim dokumentima je kompleksno i traži prije svega pravilno tumačenje svega onoga što ovi dokumenti posjeduju, uzimajući naravno okolnosti u kojima su nastajali i sa kojim ciljem.

MOSQUES IN BANJA LUKA ON THE BLUEPRINTS OF AUSTRIAN WAR MAPS FROM 18TH CENTURY

S u m m a r y

The damage done to the cultural and historical heritage, can certainly be added to the overall picture of suffering and tribulation caused by aggression to Bosnia and Herzegovina 1992-1995.

Shelling and mining of numerous places of worship, mosques, churches and monasteries, libraries, clock-towers and public facilities and housing fund, the aggressor was destroying the nucleus of religious and national life of the population. Only in Banja Luka, between September, 9th and December 15th, 1993, 15 mosques, 6 mausoleums, 5 fountains, large number of graveyards and clock-towers.

However, destruction of Islamic places of worship started even earlier. It is well known that Banja Luka became the capital of Bosnian sanjak mid 16th century, and in 1580 the capital of Bosnian eyalet, what guaranteed a faster urban development. From 16th to 19th century 45 mosques were built in Banja Luka together with as many accompanying settlement (mahala) and four marketplaces (čaršija) on the banks of Vrbas river. Especially beautiful were Ferhadija mosque (built in 1579) and Arnaudija (in 1595).

Destruction of the Islamic religious facilities started immediately after the defeat of the Ottoman armada in Vienna (1683) and peace signed in Karlovac (1699), and continued in 1737, when, during the reign of emperor Charles the Sixth, Banja Luka was under siege by Prince Hildburghausen. Preparation of this battle (July 24th to August 4th) and attacks by Hildburghausen's troops, arrangement of artillery, as well as pontoon bridges, will include drawing many maps and plans by the engineers of Austrian army. That is how a large number of the oldest maps and drawings of Banja Luka were produced.

Besides the fact that those were the oldest documents on Banja Luka of the kind, these maps are important proofs of urban development of early Banja Luka, especially the mosques that were exposed to destruction in the mentioned battle. This destruction lead to changes in architectural design of these facilities.

Studying of history of the city of Banja Luka according to these documents is very complex and requires correct interpretation of everything that these documents contain, having in mind the environment they were produced in and their original purpose.

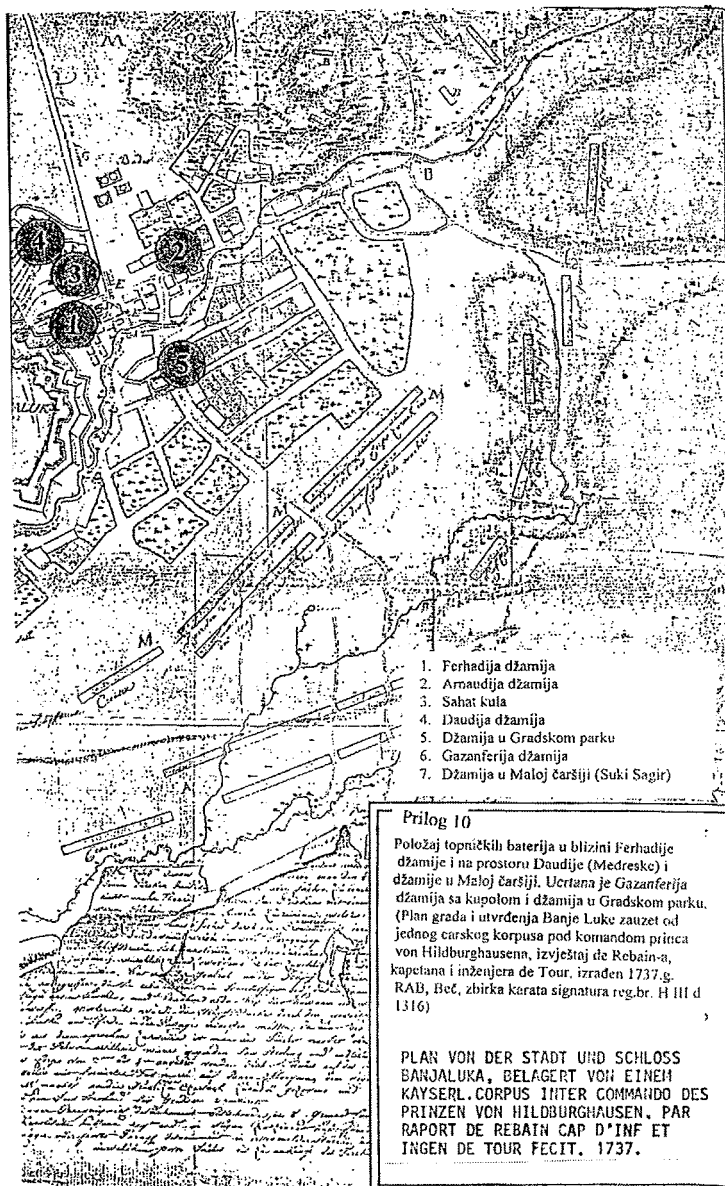

Prilog 1.

Ratni arhiv Beč, red. br. 2300, reg. br. H III d 1315

1. Ferhadija džamija
2. Daudija džamija
3. Sahat-kula
4. Gazanferija džamija
5. Džamija u Maloj čaršiji
6. Arnaudija džamija
7. Džamija u Gradskom parku

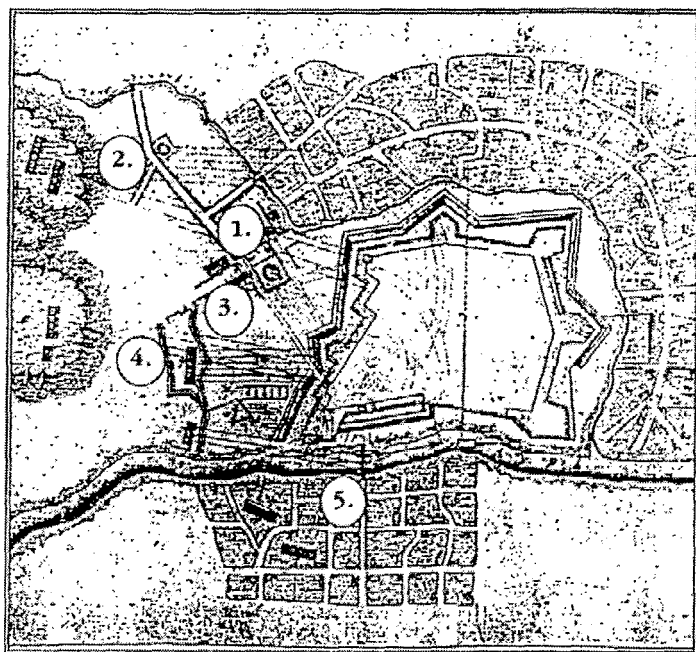

Prilog 2.

Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2301, reg. br. H III d 1316

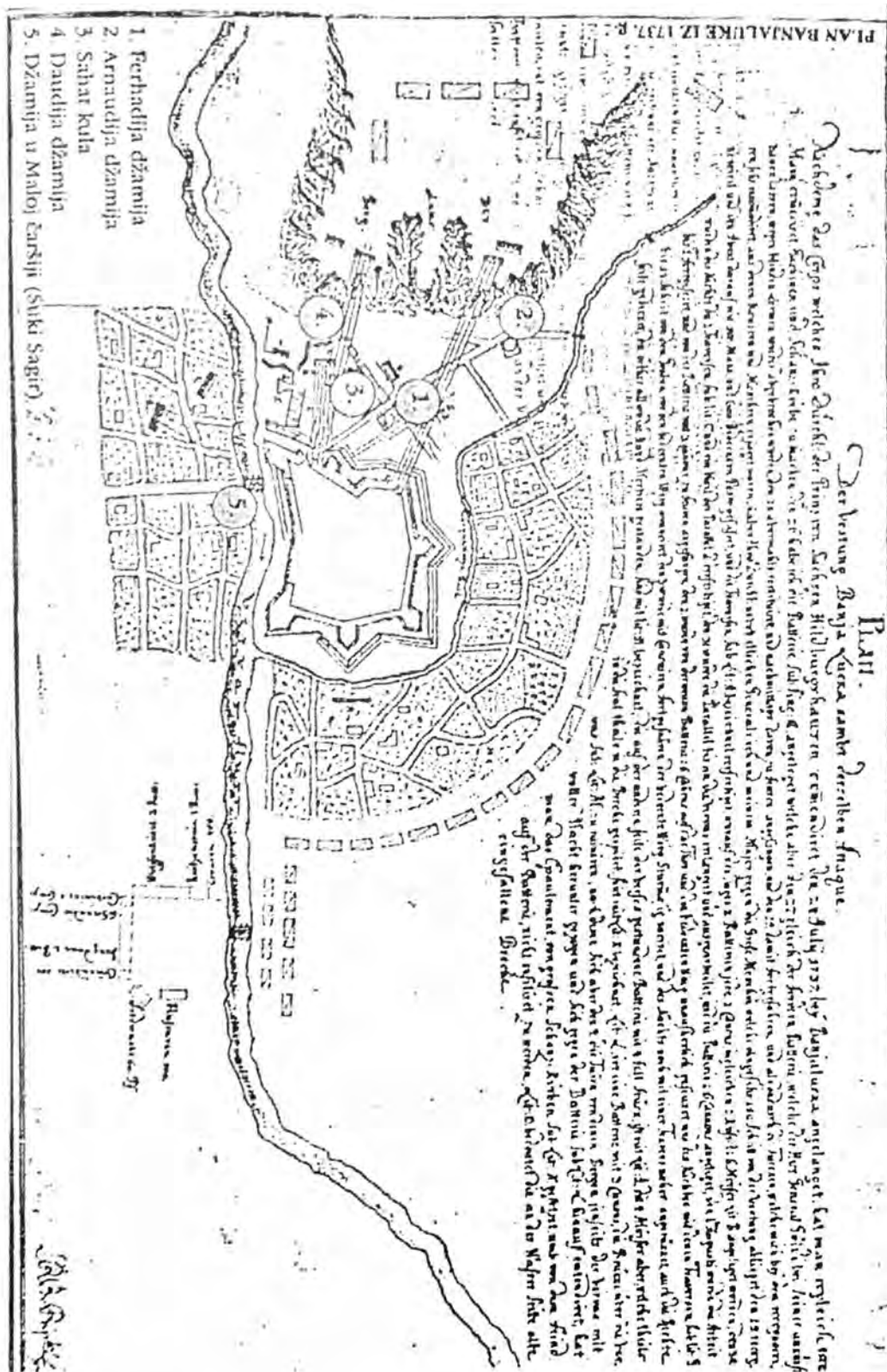
1. Ferhadija džamija
2. Arnaudija džamija
3. Sahat-kula
4. Daudija džamija
5. Džamija u Gradskom parku
6. Gazanferija džamija
7. Džamija u Maloj čaršiji

Prilog 3.

Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2304, reg. br. H III d 1318

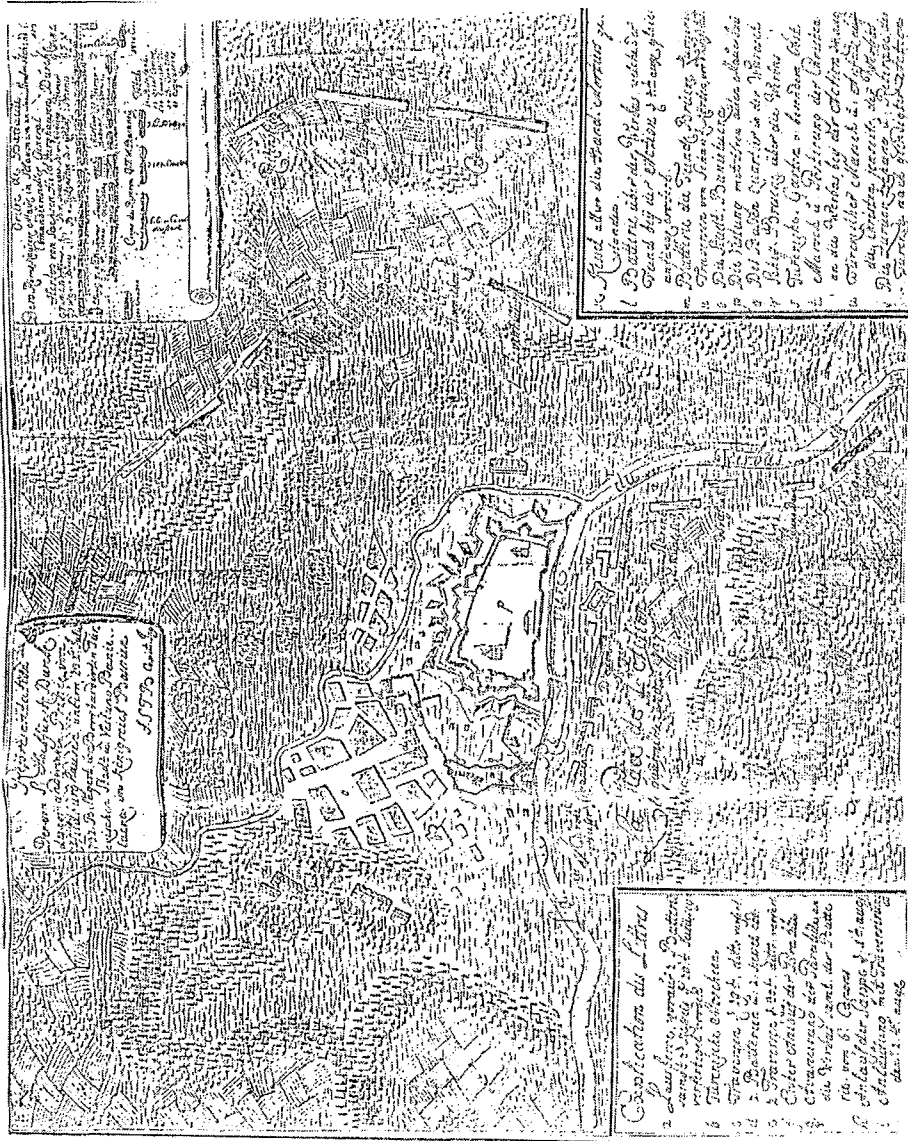
1. Ferhadija džamija
2. Arnaudija džamija
3. Sahat-kula
4. Daudija džamija
5. Džamija u Maloj čaršiji

Prilog 4.

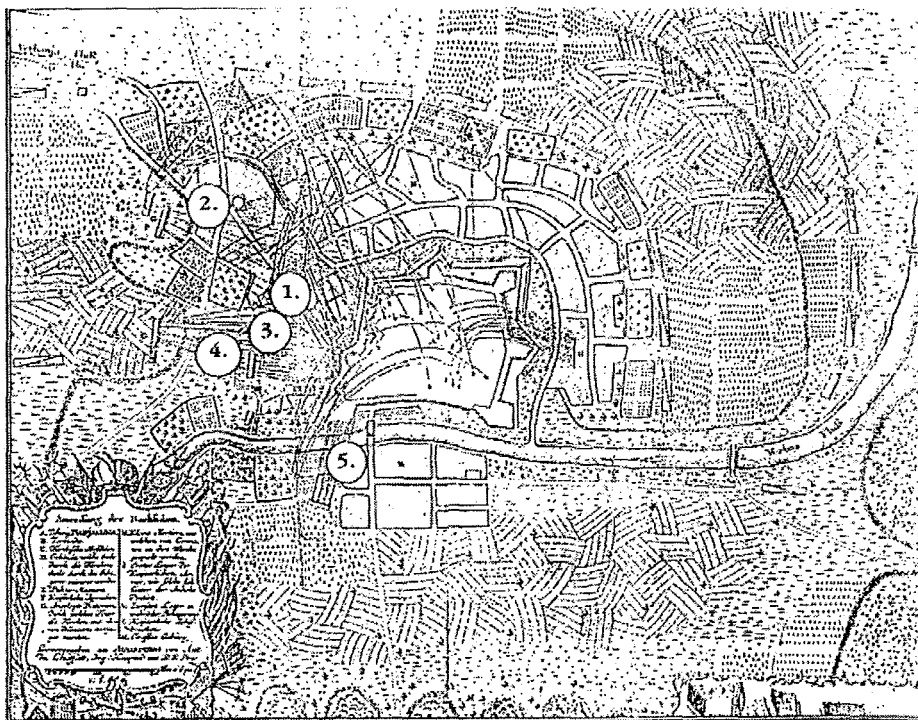
Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2305, reg. br. U III d 1319

1. Ferhadija džamija
2. Arnaudija džamija
3. Sahat-kula
4. Daudija džamija
5. Džamija u Maloj čaršiji

Prilog 5.

Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2303, reg. br. H III d 1317

Prilog 6.

Ratni arhiv Beč, Zbirka karata, red. br. 2306, reg. br. X III d 1320

1. Ferhadija džamija
2. Arnaudija džamija
3. Sahat-kula
4. Daudija džamija
5. Džamija u Maloj čaršiji